

En este volumen confluyen diversos estudios científicos y los resultados de varios proyectos de investigación que se desarrollan actualmente en el fecundo terreno arqueológico menorquín. Los coordinadores de la obra, Fernando Prados (Universidad de Alicante), Helena Jiménez (CNRS - Universidad de Toulouse) y José J. Martínez (Universidad de Murcia) forman parte del proyecto MODULAR, que tiene como principal objeto de estudio el mundo fenicio-púnico desde sus manifestaciones arquitectónicas. Desde MODULAR se presta especial atención a la conexión entre el mundo fenicio-púnico y las culturas locales, evaluando los procesos de hibridación y mestizaje resultantes. Entre los laboratorios de estudio y análisis destaca Menorca, sobre todo en su fase post-talayótica. El citado proyecto se inscribe en una línea prioritaria de investigación que se desarrolla desde el Instituto de Arqueología de la Universidad de Alicante y cuenta con el apoyo del Consell Insular de Menorca, dentro de su programa de ayudas para la realización de intervenciones arqueológicas, el Ajuntament de Ciutadella, la SHA Martí i Bella y el Camping Cap Blanch, desde diversas figuras colaborativas que van del apoyo logístico al mecenazgo.

cepoAt
MONOGRAFÍAS
2

MENORCA ENTRE FENICIS I PÚNICIS
MENORCA ENTRE FENICIOS Y PUNICOS
Fernando Prados · Helena Jiménez · José J. Martínez (Coords.)

Publicacions
des Born, 25

2017

UNIVERSIDAD DE MURCIA

CENTRO DE ESTUDIOS DEL PRÓXIMO ORIENTE Y LA ANTIGÜEDAD TARDÍA

Fernando Prados · Helena Jiménez · José J. Martínez
(Coords.)

MENORCA ENTRE FENICIS I PÚNICIS MENORCA ENTRE FENICIOS Y PUNICOS

cepoAt
MONOGRAFÍAS 2

CERCLE ARTÍSTIC
CIUTADILLA DE MENORCA
1891
Publicacions des Born, 25

Auspiciadas por la SHA Martí i Bella, las XIII JORNADAS DE INVESTIGACIÓN HISTÓRICA DE MENORCA (Ciutadella 2015) tuvieron como temática la presencia fenicia y púnica en la isla. Menorca, a pesar de disfrutar de una posición estratégica privilegiada en la órbita marina de esta cultura, se encuentra en clara desventaja en comparación con el conocimiento que se tiene sobre otros espacios geográficos de la esfera fenicio-púnica. Este “problema” científico e histórico, además, se hace más palpable en un momento como el actual, en que se trabaja en la propuesta para la inclusión de una parte del patrimonio arqueológico insular en la lista de la UNESCO. Si la clave de estas acciones radica en proteger, conservar y difundir este patrimonio, la base de todo ello ha de ser siempre el conocimiento, enfatizando el binomio “investigar para difundir”, que servirá para determinar las pautas y las acciones por las que deba encauzarse su gestión de cara a garantizar su sostenibilidad. Esta es la principal motivación de esta obra, científica y divulgativa a la par, en la que participan diversos especialistas sobre el mundo fenicio y púnico y la cultura talayótica menorquina.

PUBLICACIONES DEL CEPOAT

Nº 2

AÑO 2017

DIRECTORES: Rafael González Fernández (Universidad de Murcia), Gonzalo Matilla Séiquer (Universidad de Murcia), José Antonio Molina Gómez (Universidad de Murcia)

SECRETARIO: José Javier Martínez García (Universidad de Murcia)

CONSEJO ASESOR:

Juan Manuel Abascal Palazón (Universidad de Alicante),
Alejandro Andrés Bancalari Molina (Universidad de Concepción, Chile)
Pedro Barceló y Batiste (Universität Potsdam)
Rosa María Cid López (Universidad de Oviedo)
Joaquín María Córdoba Zoilo (Universidad Autónoma de Madrid)
Adolfo Antonio Díaz-Bautista Cremades (Universidad Católica de San Antonio de Murcia)
Juan José Ferrer Maestro (Universidad Jaime I)
José Miguel García Cano (Universidad de Murcia)
David Hernández de la Fuente (Universidad Nacional de Educación a Distancia)
Adam Łukaszewicz (Universidad de Varsovia)
Pietro Militello (Universidad de Catania)
Iwona Mtrzwesky-Pianetti (Universidad de Varsovia)
José Miguel Noguera Celdrán (Universidad de Murcia)
Juan Carlos Olivares Pedreño (Universidad de Alicante)
Bernardo Pérez Andreo (Instituto Teológico de Murcia OFM, Universidad Pontificia Antonianum de Roma)
Fernando Prados Martínez (Universidad de Alicante)
Sabine Panzram (Universidad de Hamburgo)
Josep Padró Parcerisa (Universidad de Barcelona)
Esther Sánchez Medina (Universidad Autónoma de Madrid)
Margarita Vallejo Girvés (Universidad de Alcalá)
Isabel Velázquez Soriano (Universidad Complutense)
Juan Pablo Vita Barra (CSIC Madrid)

UNIVERSIDAD DE MURCIA
PUBLICACIONES DEL CEPOAT
Nº 2

Fernando Prados Martínez
Helena Jiménez Vialás
José Javier Martínez García
(Coords.)

MENORCA ENTRE FENICIS I PÚNICIS
MENORCA ENTRE FENICIOS Y
PÚNICOS

Cercle Artístic de Ciutadella
Publicacions des Born, 25

2017

PUBLICACIONES DEL CEPOAT

Nº 2
AÑO 2017

Este libro ha sido debidamente examinado y valorado por evaluadores ajenos a la Universidad de Murcia, con el fin de garantizar la calidad científica del mismo.

Reservados todos los derechos por la legislación en materia de Propiedad Intelectual. Durante los primeros doce meses, ni la totalidad ni parte de este libro, incluido el diseño de la cubierta, puede reproducirse, almacenarse o transmitirse en manera alguna por ningún medio ya sea electrónico, químico, mecánico, óptico, informático, de grabación o de fotocopia, sin permiso previo por escrito de la editorial.

La monografía se inscribe en el Proyecto *Modular. Análisis arqueológico y documental de la arquitectura fenicio-púnica de Menorca*, financiado por el Ministerio de Economía y Competitividad (RYC 2011-08222), el Consell Insular de Menorca, y cuenta con el apoyo del Camping Cap Blanch, el Ajuntament de Ciutadella y la Societat Històrico-Arqueològica Martí i Bella.

Los intercambios deberán realizarse a través de:
Centro de Estudios del Próximo Oriente y la Antigüedad Tardía
C/ Actor Isidoro Máiquez, 9, 30007, Murcia.
Tlf: +34 868883890
Correo electrónico: cepoat@um.es
URL: <http://www.um.es/cepoat>

Portada: Bronce de Rafal des Frares (Museu Diocesà de Ciutadella) Foto: Joan de Nicolás
I.S.B.N.: 978-84-946637-0-3
Depósito Legal: MU 101-2017
Edición y Fotocomposición: CEPOAT
Impresión a cargo de Compobell S.L.

“En esta isla, que por su pequeñez, por su aridez y aspereza, es la última de la tierra, los cartaginenses, como se deduce de los nombres impuestos, fundaron dos pequeñas ciudades situadas en línea recta una a cada extremo; Iamona orientada a poniente, Magona, en cambio, lo está hacia levante”

Severus Minoricensis, *Epistula*, 2, 5.

“Estrabón que es el más juicioso de los antiguos Geógrafos, nos dá á entender que desde el tiempo que los Fenicios se apoderaron de estas Islas, los vecinos de ellas se havian distinguido en el manejo de las hondas, lo que es suponer en mi concepto que en ocasion de dicha conquista ya estaban pobladas las Baleares. Pero y quando fué que esto aconteció? Estrabón no lo dice, y asi veamos si por otros medio lo podemos conjeturar, porque averiguarlo del todo, lo graduo por imposible después de tantos siglos, y de tanta escasez de noticias de una antigüedad tan remota”

Joan Ramis i Ramis 1818, 20-21.

ÍNDICE

Miquel Àngel María Ballester <i>Presentació</i>	9
Carlos González Wagner <i>Prólogo</i>	11
Fernando Prados, Helena Jiménez y Ángel Roca <i>Del gris al blanco. La isla de Menorca en el mapa fenicio y púnico</i>	13
<hr/>	
Adolfo J. Domínguez Monedero <i>El ejército de Aníbal, una fuerza de mercenarios</i>	17
Joan Ramon Torres <i>Pecios y ¿colonias? materiales púnicos en las Islas Baleares</i>	41
Ana María Niveau de Villedary y Mariñas <i>Nuevos datos sobre la evolución formal y estilística de los “pebeteros en forma de cabeza femenina”. A propósito del ejemplar de Torralba d’en Salort (Alaior, Menorca)</i>	85
Fernando Prados Martínez y Helena Jiménez Vialás <i>Menorca entre fenicios y púnicos: una aproximación arqueológica desde la arquitectura defensiva</i>	105

Montserrat Anglada, Antoni Ferrer, Lluís Plantalamor i Damià Ramis <i>Continuïtat cultural en època de canvis: la producció i preparació d'aliments a Cornia Nou (Maó, Menorca) durant els segles IV-III aC</i>	137
Joan C. De Nicolás, Simón Gornés i Joana M. Gual <i>Indicis d'un santuari púnico-talaiòtic en el poblat de Biniparratx Petit (Sant Lluís, Menorca)</i>	157
Helena Jiménez, Fernando Prados, Joan C. De Nicolás, Andrés M. Adroher, Octavio Torres, José J. Martínez, Iván García, Diego López, David Expósito y Sonia Carbonell <i>Prospección arqueológica en Torrellafuda (Ciutadella, Menorca). Al encuentro de la Menorca púnica</i>	181
Damià Ramis <i>Evidències de contactes exteriors al món talaiòtic a partir de l'estudi del registre faunístic</i>	201
Antoni Ferrer Rotger i Irene Riudavets González <i>Denes púniques de pasta de vidre a Menorca: el conjunt del cercle 7 de Torre d'en Galmés</i>	219
Octavio Torres Gomariz <i>Cercles menorquins: aproximación a la influencia de la arquitectura púnica en las viviendas postalayóticas de Menorca</i>	231
Andreu Torres, Bartomeu Obrador y Joan C. De Nicolás <i>Ba'al-Hammon, Caelestis y el dios del plenilunio en el santuario con taula de Son Catlar (Ciutadella)</i>	245
Bibliografia	277

PRESENTACIÓ

Escric aquestes paraules just unes hores després d'haver participat en una roda de premsa amb la batlessa de Ciutadella, Joana Gomila, i Agustí Petschen, de la Societat Històrica Arqueològica Martí i Bella, durant la qual hem donat a conèixer una molt bona notícia: l'elecció de Ciutadella de Menorca com a seu del proper Congrés internacional de la pedra en sec, la tardor de 2018.

Aquesta decisió ha estat presa per la Societat Científica Internacional per a l'estudi pluridisciplinari de la pedra en sec (SPS) durant el congrés que s'acaba de celebrar a l'illa grega de Cefalònia, en el qual ha participat Agustí Petschen. La notícia té especial rellevància si tenim en compte que el Govern de les Illes Balears i els quatre consells insulars s'han adherit a la candidatura internacional perquè la UNESCO declari la tècnica de pedra en sec del Mediterrani com a patrimoni mundial immaterial, una fita que, si tot va bé, s'ha de resoldre el mateix 2018.

He volgut començar amb aquesta referència per posar en relleu la tasca que duu a terme l'SHA Martí i Bella. La diversitat de les seves activitats abasta tot allò que cal fer per a la salvaguarda del patrimoni històric: promoure la recerca, treballar per la conservació i impulsar la difusió per millorar el coneixement i l'estimació de la societat pel seu llegat històric. Aquesta és, certament, una responsabilitat ineludible de les administracions públiques, que tenen el manament legal de vetllar pel patrimoni. Però no és menys cert, com recorda la UNESCO cada vegada amb més èmfasi, que la participació ciutadana, especialment a través de les entitats socials que es dediquen a la cura del patrimoni, és un aspecte cabdal si volem que la societat se'l senti seu i no en quedi al marge com si només fos una responsabilitat exclusiva de les institucions públiques.

Les Jornades Europees de Patrimoni, que se celebren cada mes d'octubre arreu del continent per iniciativa del Consell d'Europa, aquest any 2016 han posat el focus en les persones i no en els béns patrimonials. Amb el títol "Patrimoni i comunitats", el Consell d'Europa vol destacar les iniciatives ciutadanes que s'involucren en el patrimoni, ja sigui duent a terme processos de patrimonialització, de documentació, de posada en valor o de conservació. Els documents de referència elaborats pel Consell d'Europa amb motiu d'aquestes jornades reconeixen que les iniciatives de salvaguarda del patrimoni es consoliden i són més eficients quan els ciutadans i les administracions saben trobar una base d'entesa: les iniciatives reben reconeixement legal i ajudes econòmiques, i les administracions troben suport en el treball dels voluntaris i les institucions privades, com associacions i fundacions.

Aquest reconeixement al valor de les "comunitats patrimonials", com són anomenades pel Consell d'Europa aquestes iniciatives ciutadanes, l'hem de llegir des de Menorca amb optimisme, com un reconeixement a la implicació que, des de fa temps,

han demostrat diversos grups socials en la cura del nostre patrimoni. Em referesc a iniciatives com el manteniment del camí Reial de Ferreries per part de moltes entitats del poble, a la participació de voluntariat en excavacions arqueològiques i en la restauració d'edificis històrics, molins i altres béns etnològics, i a les conferències, cursos i jornades que organitzen amb constància, entre d'altres, entitats com l'Ateneu de Maó, el Centre d'Estudis Locals d'Alaior i l'SHA Martí i Bella.

Les jornades de recerca històrica de Menorca que anualment organitza l'SHA Martí i Bella s'han convertit en una cita ineludible per conèixer i compartir l'estat en què es troben les investigacions sobre els temes més rellevants de la història, la cultura i el patrimoni de Menorca. I el tema escollit per a les jornades de 2015 —“Menorca i les Balears entre fenicis i púnics”— no podia ser més oportú, coincidint en el temps amb la presentació de la candidatura de la cultura talaiòtica de Menorca a patrimoni mundial de la UNESCO, un repte extraordinari que en aquests moments es troba en la recta final. El Consell Insular de Menorca, promotor d'aquesta candidatura, havia de donar suport a la publicació de les actes d'aquestes jornades, que afegeixen un coneixement molt valuós a aspectes encara poc treballats sobre les relacions exteriors dels habitants de la Menorca talaiòtica.

Com apunten Fernando Prados, Helena Jiménez i Àngel Roca al text de presentació d'aquest volum, la investigació disponible sobre el món fenici i púnic ha prestat poca atenció al paper que va poder tenir Menorca en aquest marc. I s'ha de dir també que els investigadors —locals i forans— de la cultura talaiòtica menorquina tampoc s'han dedicat fins ara de manera prioritària ni exhaustiva a explorar els lligams entre la cultura illenca i el món fenici i púnic. Hi queda, doncs, molta feina a fer, però aquestes jornades, celebrades en el context del projecte Modular, sobre arquitectura feniciopúnica, que duen a terme a Menorca des de 2014 un grup d'investigadors de la Universitat d'Alacant dirigits per Fernando Prados, representen un salt qualitatiu important en l'aportació de literatura específica sobre la inserció de Menorca en l'univers feniciopúnic.

Els mateixos autors de l'esmentat text de presentació consideren que un major coneixement i interès per aquest tema pot afavorir la inserció de Menorca en el mapa dels programes internacionals, de caràcter turístic i cultural, sobre les guerres púniques. Des del Consell Insular treballam amb tenacitat en aquesta línia de millorar la visibilitat de Menorca com una destinació de turisme cultural, perquè necessitam superar el reduccionisme de veure l'illa com un àmbit exclusiu del sol i platja. Per tot açò, només podem agrair a l'SHA Martí i Bella, així com a tots els ponents que publiquen els seus treballs en aquest volum, la seva valuosa contribució per seguir avançant en aquesta direcció.

Miquel Àngel Maria
Conseller de Cultura i Educació
Consell Insular de Menorca